

Марія ОГРЕНІЧ,

orcid.org/0000-0001-7276-1747

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

Одеської національної академії харчових технологій

(Одеса, Україна) *mariaogrenich08@gmail.com*

Марина ЯКОВЛЄВА,

orcid.org/0000-0002-8180-0370

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

Одеської національної академії харчових технологій

(Одеса, Україна) *marina1976434@gmail.com*

ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Статтю присвячено загальнокультурній компетентності, яка є однією з основних умов гуманітарної підготовки майбутнього спеціаліста. Розглянуто експериментальну перевірку методики формування загальнокультурної компетентності студентів технічних спеціальностей у процесі вивчення іноземної (англійської) мови в Одеській національній академії харчових технологій. У роботі представлено погляди сучасних науковців на проблему професійної та загальнокультурної компетентності фахівців різних напрямів підготовки, культури студентів технічних навчальних закладів, полікультурної компетентності, ролі освіти та культури у формуванні професійної особистості; теоретично-методологічні основи впровадження компетентнісного підходу в навчально-виховний процес. Наведено основні завдання дослідження та педагогічні умови формування загальнокультурної компетентності студентів технічних спеціальностей у процесі їх гуманітарної підготовки; надано визначення поняття «загальнокультурна компетентність», її компонентам і складникам. Описано констатувальний та формувальний етапи педагогічного експерименту; дидактичний комплекс освітніх і виховних заходів, методичних прийомів; форми організації навчального процесу та педагогічні технології вирішення проблемно-ситуаційних завдань. Серед видів роботи, що виконували студенти, докладно описуються творча позааудиторна активність, лінгвістичні конкурси з культурознавчої тематики, міні-конференції із заданих тем, мультимедійні презентації англійською мовою, проєктна робота, яка передбачає застосування діяльнісно-особистісного підходу до процесу навчання, її етапи та характеристики; пропонуються критерії оцінювання матеріалів; дається обґрунтування вибору даних видів та значущості самостійної діяльності з метою розширення культурного кругозору, ерудиції, креативності, естетичних смаків тощо. У висновках наведено результати дослідження, які доводять ефективність запропонованої методики та рекомендації щодо коригування навчально-виховного процесу викладання іноземної (англійської) мови в технічному вищому навчальному закладі.

Ключові слова: загальнокультурна компетентність, педагогічний експеримент, форми організації навчального процесу, позааудиторна робота, методичні рекомендації.

Maria OGRENICH,

orcid.org/0000-0001-9706-9159

PhD in Pedagogics,

Associate Professor at the Chair of Foreign Languages

of Odessa National Academy of Food Technologies

(Odessa, Ukraine) *mariaogrenich08@gmail.com*

Maryna YAKOVLEVA,

orcid.org/0000-0002-8180-0370,

PhD in Pedagogics,

Associate Professor at the Chair of Foreign Languages

of Odessa National Academy of Food Technologies

(Odessa, Ukraine) *marina1976434@gmail.com*

METHODOLOGY OF TECHNICAL STUDENTS' GENERAL CULTURAL COMPETENCE FORMATION

The article is devoted to the study of general cultural competence which is one of the basic conditions of future specialists' humanitarian preparation. The experimental verification of the methodology of technical students' general

cultural competence formation in the process of their foreign language(English) acquisition at Odessa National Academy of Food Technologies is considered. This paper examines the views of modern scholars on the problem of specialists' professional and general culture competence in different fields of training; technical students' culture; multicultural competence; the role of education and culture in the professional personality formation; theoretical and methodological background of the competence approach implementation into the educational process. The main tasks of the article and pedagogical conditions for technical students' general cultural competence development in the process of their humanitarian education are given; the concept of "general cultural competence", its components and constituents are defined. The ascertaining and formative stages of the pedagogical experiment are described; a didactic complex of educational and pedagogical means, methodological techniques, organizational forms of the educational process, pedagogical technologies for performing problem-situational tasks are depicted. Among the types of work performed by the students, namely creative types of extracurricular activity, linguistic competitions in cultural studies, mini-conferences on the given topics, multimedia presentations in English, project work, which involves the use of activity-personal approach to the process of learning are considered in detail; evaluation criteria for competitive materials are proposed as well. The justification of their choice the importance of independent work in order to expand the cultural outlook, erudition, creative activity, aesthetic tastes, etc. are given. The results provide the research findings that demonstrate the proposed methodology efficiency. The recommendations for adjusting the educational process of a foreign language teaching at a technical higher educational institution are proposed.

Key words: *general cultural competence, pedagogical experiment, educational process organization forms, extracurricular activity, methodological recommendations.*

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів розвитку освіти в Україні є її зорієнтованість на міжнародні стандарти, згідно з якими майбутній фахівець має володіти стійкими загальнокультурними цінностями, що передбачають поєднання високої професійності, інтелігентності, соціальної зрілості та творчих здібностей. Загальнокультурна компетентність зосереджує у собі всі прояви високоморальних якостей людини незалежно від її професії, соціального статусу або національності, тому виступає важливою передумовою підготовки майбутнього спеціаліста будь-якої галузі.

Аналіз досліджень. Проблемою формування загальнокультурної компетентності (ЗК) займалися багато українських та зарубіжних учених. Так, питання професійної компетентності фахівців різних напрямів підготовки розглянуто в роботах Н. Бібік, О. Гуренко, В. Калініна, В. Фединої, І. Чемерис, С. Шеховцової, Т. Dudley-Evans, Т. Hutchinson. Підготовку фахівців економічного профілю досліджено у працях Н. Волкової, К. Кірей, О. Матеюк, О. Пиндик, Л. Савчук, D. Brinton, P. Robinson, J. Brine. Проблеми культури студентів технічних навчальних закладів вивчалися С. Дичковським, С. Ісаєнко, О. Картавих, J. Cummins, M. Swain. Поняття полікультурної компетентності розробляли Л. Гончаренко, В. Кузьменко, О. Проворов, В. Семиченко, О. Смолянїнова, G. Aston, M. Bennett, S. Brett. Роль освіти та культури у формуванні професійної особистості описували О. Антонова, О. Власенко, В. Болотов, А. Карпов, N. Bilan, J. Citron, E. Hall. Теоретично-методологічні основи впровадження компетентнісного підходу в навчально-виховний процес були предметом інтересу А. Андрєєва, В. Булгакової, І. Зимньої, Л. Карпової, В. Лозової, L. Damen, Q. Wen тощо.

Однак науковцями не було проведено спеціальних досліджень щодо методики формування

загальнокультурної компетентності студентів вищих технічних навчальних закладів, що зумовило вибір теми нашого дослідження – формування загальнокультурної компетентності студентів технічних спеціальностей.

Мета статті – експериментальна перевірка методики формування загальнокультурної компетентності студентів технічних спеціальностей у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, а саме іноземної (англійської) мови.

Мета зумовила постановку таких завдань: розкрити сутність поняття «загальнокультурна компетентність» (ЗК); визначити критерії, показники, компоненти, дати характеристику рівням її сформованості; виявити й обґрунтувати педагогічні умови її формування; розробити та експериментально перевірити ефективність розробленої методики.

Для визначення педагогічних умов і розв'язання завдань використано сукупність методів, як-от: аналіз наукової, педагогічної, методичної, психологічної літератури за темою дослідження; інтерпретація теорій і методик для уточнення сутності поняття, що вивчається; спостереження за навчальним процесом; моделювання освітніх заходів; анкетування; педагогічний експеримент із метою дослідження реального стану проблеми та імперичної перевірки технології формування ЗК студентів технічних спеціальностей у процесі їхньої гуманітарної підготовки; узагальнення матеріалів педагогічного експерименту; статистична обробка одержаних результатів.

Виклад основного матеріалу. У сучасній педагогічній літературі існує різноманітність підходів до розкриття поняття «загальнокультурна компетентність». На думку Н. Бібік, яку ми поділяємо, компетентність – це діяльнісна категорія, для прояву якої важливості набувають суб'єктивна цінність поставлених завдань і зацікавленість

особистості у вирішенні певної проблеми (Бібік, 2004: 48).

Ми розглядаємо ЗК як єдність набутих особистістю знань, умінь, навичок, досвіду, відносин та якостей, які, своєю чергою, забезпечують прогресивний процес засвоєння соціальних та індивідуальних базових цінностей, що безпосередньо впливають на успішність життя особистості; вона є інтеграційною якістю та поєднує у собі мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та емоційно-почуттєвий компоненти й визначає та зумовлює здатність людини орієнтуватися в сучасному соціокультурному просторі і включатися у взаємодію з іншими членами суспільства.

Згідно з Н. Волковою, ЗК включає такі здатності: аналіз та оцінювання досягнень національної та світової культури; застосування засобів міжкультурної взаємодії; володіння рідною та іноземними мовами та культурними мовленнєвими моделями; ситуативно доречне використання національної символіки; збереження та примноження індивідуальних, національних та загальнолюдських цінностей; толерантності та поваги до різних культур (Волкова, 2006: 36).

Розглянемо експериментальне дослідження, яке було проведено на базі Одеської національної академії харчових технологій серед 320 студентів I та II курсів технічних спеціальностей таких напрямів підготовки: «Комп'ютерні системи та програмна інженерія в автоматизації», «Робототехнічні системи зі штучним інтелектом», «Електромеханіка» факультету комп'ютерних систем та автоматизації; «Комп'ютерні науки», «Комп'ютерна інженерія» факультету комп'ютерної інженерії, програмування та кіберзахисту; «ІТ-конструктор обладнання», «Енергетична безпека», «Компресори, пневмоагрегати та вакуумна техніка» факультету низькотемпературної техніки та інженерної механіки. Педагогічний експеримент проходив у два етапи (констатувальний та формувальний).

Під час констатувального етапу експерименту було встановлено, що значна частина студентів мала недостатній рівень загальнокультурної компетентності (низький рівень мали 33%, середній – 58% і високий – 9% опитуваних), причому наявність загальнокультурних компетенцій не завжди усвідомлювалася студентами. Після опрацювання відповідей респондентів виявлено характерну особливість: багато студентів не прагнули до особистісного самовдосконалення, самовиховання, не відчували потреби у формуванні ЗК, а залишалися споживачами навчального матеріалу, що надавався викладачами, не виходячи за рамки програми.

У ході аналізу результатів опитування виявлено такі недоліки: відсутність чіткого уявлення про структуру та сутність ЗК, цілісного системного підходу до проблеми її формування; обмежений діапазон можливостей самореалізації особистості; нерозробленість організаційних форм і технологій формування цього феномена. Це дало змогу дійти таких висновків: формування загальнокультурної компетенції студентів здійснюється стихійно; цей процес необхідно систематично і цілеспрямовано вдосконалювати; студенти потребують оперативної і конкретної науково-практичної підтримки.

Дидактичний комплекс формування ЗК передбачав наявність таких компонентів: змістовного (знання національно-культурних особливостей і реалій англійських країн); діяльнісного (рівень практичного володіння мовою); комунікативного (володіння способами взаємодії з оточуючими людьми); інтеркультурного (включення міжкультурної комунікації, прийняття загальнолюдських цінностей і відмінностей сучасного полікультурного світу); емоційного (позитивне ставлення до явищ з погляду соціальних і особистісно значущих цінностей). Він включав: традиційні практичні заняття, де використовувалися навчально-мовленнєві та проблемні ситуації, прийоми візуалізації й естетичного впливу на студентів (ділові рольові ігри, дискусії, круглі столи, аналіз конкретних ситуацій, зустрічі з носіями іншомовної культури, реальне спілкування іноземною мовою, лінгвістичні конкурси тощо); орієнтацію студентів на соціально цінні, гуманістичні мотиви майбутньої професійної діяльності; ставлення викладача до студента як до рівноправного партнера в міжособистісному і педагогічному спілкуванні; створення емоційно сприятливої атмосфери заняття; моделювання ситуацій успіху як засобу розвитку мотивації та самовиховання у рамках розвитку ЗК; використання різних видів самостійної роботи: виконання навчальних, тренувальних, пошукових, творчих завдань; знаходження, формулювання та розроблення студентами індивідуальних варіантів вирішення загальнокультурних проблем; упродовження особистісно-орієнтованих технологій формування ЗК (структурно-логічних, ігрових, тренінгових, діалогових та ін.).

Формами організації навчального процесу були: кейс-метод, групова робота, інтерактивні програми, квести, майстер-класи, творчі майстерні, індивідуальні заняття, колективні творчі вправи (брейн-ринг, мозковий штурм); вправи на згуртування; тренінги на розвиток креативності та засвоєння культурних цінностей.

Аналіз формування ЗК із використанням інформаційних технологій, а саме пошук необхідної інформації в електронних бібліотеках і серверах із застосуванням мережі Інтернет, дав змогу встановити, що найбільш інтенсивно вона формується під час виконання проблемно-ситуаційних вправ, залучення студентів до науково-експериментальної роботи, розроблення проєктів, підготовки виступів на конференціях, роботи наукових клубів, гуртків.

Така діяльність підвищує професіоналізм студентів, спонукає до пізнавальної активності, сприяє кращому засвоєнню методів роботи з інформацією, формує самостійність, відповідальність, здатність вирішувати проблемні ситуації, оцінювати накопичений досвід.

Зупинимося детальніше на деяких видах завдань, що виконували студенти під час другого – формувального – етапу нашого експерименту. Одним із творчих видів позааудиторної роботи, яка мала на меті самостійне опанування реалій ЗК, були міні-конкурси англійською мовою різних напрямів. Вони створювали середовище для практичної реалізації знань, які студенти отримували на практичних заняттях з іноземної мови.

У процесі опанування ЗК важлива роль відводилася написанню культуроспрямованого есе, метою якого було підвищити мотивацію учнів до вивчення англійської культури, вдосконалити знання орфографічних, лексичних і граматичних норм англійської мови і правильно використовувати їх у письмовій комунікації. З метою навчитися ситуативно доречно, аргументовано та ясно будувати письмове спілкування іноземною мовою студенти мали підготувати конкурсне есе англійською мовою на одну із запропонованих культурознавчих тем, наприклад: *Culture. Its Essence and Meaning; Diversity of Culture Types; Communication and Behaviour Culture; Distinctive Features of Modern European, Asian and American Culture* та ін.

Робота повинна була містити авторську точку зору з опорою на факти суспільного-культурного життя й особистий соціально-культурний досвід. Під час підведення підсумків ураховувалися чіткість структури, логічність, узгодженість ключових тез і тверджень, грамотність, дотримання мовних норм, різноманітність лексичного наповнення.

Наступний вид лінгвістичного конкурсу – переклад культурознавчого тексту з іноземної мови рідною. У цьому виді роботи відбувалося формування таких загальнокультурних компетенцій, як володіння культурою мислення, здатність до

узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постанови мети і вибору шляхів її досягнення. Студентам пропонувався науково-популярний автентичний текст культурознавчого характеру обсягом до 3 тис друківаних знаків, який їм слід було перекласти, не допускаючи порушення норм як вихідної мови, так і мови перекладу, намагаючись дотримуватися повної жанрової стилістичної відповідності оригіналу. Серед запропонованих текстів були такі: *Problems of the Modern Youth Culture; Cultural Values; The Elite Culture; Prospects for the Folk Culture Development* тощо.

Під час підведення підсумків конкурсу оцінювалися коректність тексту перекладу, його відповідність нормам української мови, ступінь близькості до змісту оригіналу, якість мовленнєвого оформлення, здатність тексту перекладу досягти мети, поставленої автором вихідного тексту.

Для розвитку навичок усного мовлення студентам із високим рівнем володіння англійською мовою пропонувалося взяти участь у міні-конференції «Культура англійських країн». Згідно з тематикою конференції, студенти готували доповіді іноземною мовою у формі презентації. За три дні до призначеної дати проведення заходу вони представляли її іншим учасникам із метою вивчення лексики і знайомства з темою. У день проведення за жеребом визначалася пара, що складається з доповідача і перекладача. Доповідь супроводжувалася послідовним перекладом, який виконувався під час пауз між промовою доповідача. Темі доповідей були такими: *English Traditions; English Holidays; British English; London and Its Culture; London Markets; Sport in the UK; English Borrowings in Ukrainian; Ukrainian and British Cultural Relationships*.

Конкурсні матеріали оцінювалися за такими критеріями: відповідність доповіді заявленій тематиці; розкриття теми; структурування та логічна послідовність викладу матеріалу; ораторські здібності автора; знання мовних норм (адекватність вибору мовних засобів, різноманітність лексичного наповнення, дотримання норм вимови); вміння виконати адекватний переклад усного тексту з дотриманням норм мови перекладу. У контексті даного заходу студент повинен був показати навички володіння культурою мислення, вміння узагальнювати, аналізувати, вміло сприймати й обробляти інформацію, правильно ставити мету і вибирати шляхи її досягнення.

Як ще один вид позааудиторної роботи студенти мали створити мультимедійну презентацію англійською мовою із запропонованої культурознавчої теми, наприклад: *The Role of Culture in the*

British Character Formation; Nationalism and Its Influence; Seven Wonders of the World; The Influence of Multimedia Technologies on a Society Life; Moral and the Crisis of Culture; Technical Culture тощо. Конкурс передбачав максимальну активність учнів у процесі роботи над презентацією й уміння правильно організувати свою пошукову діяльність. Під час створення презентації відбувалося зміщення значущості різного виду вправ у бік розумової діяльності, яка безпосередньо пов'язана з певним володінням мовленнєвими засобами передачі культурних реалій. Студенти мали показати вміння працювати з інформацією, текстом, робити аналіз, узагальнювати, формулювати висновки та навички ведення культуроспрямованої дискусії і викладати свою точку зору.

Організація даного виду роботи допомагає також вирішити такі завдання, як розвиток творчої активності учнів під час вивчення іноземних мов; удосконалення фонетичних, лексичних і граматичних знань англійської мови і правильне використання їх у мовленні; вміння аналізувати і порівнювати особливості англійської та української культур під час створення мультимедійної презентації.

Конкурсні матеріали оцінювалися за такими критеріями: відповідність презентації заявленій тематиці; розкриття теми; структурування і логічна послідовність викладу матеріалу; ораторські здібності автора; дотримання мовних норм, адекватність вибору засобів, різноманітність лексичного та культурознавчого наповнення.

Позааудиторна робота була спрямована на те, щоб у студента академії розвивалися вміння вчитися, пояснювати явища культурної дійсності, їх сутність, причини та взаємозв'язок; орієнтуватися у ключових проблемах сучасного культурного життя англійських країн, у світі духовних цінностей, що відображають різні культури і світогляди, а також вирішувати проблеми, загальні для різних видів професійної діяльності (комунікативні, пошуку і аналізу інформації, прийняття рішень, організації спільної праці та багато інших). Усе це сприяло формуванню ЗК, що передбачало розширення культурного кругозору, ерудиції, творчої активності, естетичних смаків; допомагало набуттю знань щодо культури англійських країн і крізь призму цих знань – активному засвоєнню своєї культури.

Наступним методом, що застосовувався у самостійній діяльності студентів, був метод проєкту. Він розвиває творчу ініціативу і мотивує до самовдосконалення у процесі навчання, допомагає знайти способи, шляхи розвитку індивідуаль-

ності мислення і вчить не просто запам'ятовувати та відтворювати знання, а розвивати вміння імплементувати ці знання на практиці. Проєктування дає можливість студентам організувати партнерську взаємодію, співвіднести загальні культурні уявлення, отримані в ході навчання, з реальним життям носіїв англійської мови, а також із важливими культурними подіями, що відбуваються в масштабах міста, області, країни, світу в цілому.

Процес творчої роботи починався з вибору проблеми, з визначення мети і структури, яка мала кілька стадій: аналіз, формулювання задуму, цілі проєкту: констатації його ідеї, конкретизації проблеми, переведення її в серію завдань. На даному етапі проходило формування таких загальнокультурних компетентностей, як володіння культурою мислення, здатність до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постановки мети і вибору шляхів її досягнення. Під час рефлексії проходило обговорення проєкту, робилися висновки, висувалися нові проблеми дослідження, оцінювався досягнутий результат. Теми проєктів були такими: *Culturology as a Science; Culture in the Modern Sense; The Phenomenon of Subculture; Youth Culture of the New Century; Culture and Anti-culture: Two Approaches; Functional Analysis of Culture* та ін. Використання цього методу на заняттях дало змогу вирішити відразу кілька завдань: оцінити та підвищити рівень розвитку ЗК; виявити ступінь володіння предметними та міжпредметними знаннями й уміннями; простимулювати мотивацію до вивчення предмета через використання різних форм діяльності; сформулювати здатність самостійно здобувати знання і вибирати способи, що дають змогу результативно діяти в нестандартних ситуаціях.

Аналіз результатів формувального експерименту показав таке: показник володіння загальнокультурною компетентністю у студентів зріс; на низькому рівні залишилися 14% респондентів (33% – на початку експерименту), середній рівень виявився у 66% опитуваних, високий рівень – у 20% учнів.

Отримані дані свідчать про ефективність запропонованої методики, що сприяє формуванню ЗК. Студенти усвідомили її важливість і стали прагнути до особистісного самовдосконалення, що проявлялося в підвищенні їхньої активності на заняттях, зростанні зовнішньої і внутрішньої мотивації до навчальної успішності та культури спілкування у цілому.

Висновки. Спрямованість навчання на формування загальнокультурної компетентності студентів технічних спеціальностей у процесі вивчення

гуманітарних дисциплін, а саме іноземної (англійської) мови, дає змогу: оновити весь навчально-виховний процес із необхідністю активізації проведення різних позааудиторних заходів; посилити практичну спрямованість навчання з використанням ситуативних і вирішенням конкретних практичних завдань за допомогою інформаційних технологій; наблизити зміст предметного навчання до повсякденного культурного життя і його реальних проблем; розширити роль навчального процесу в підготовці студентів до майбутньої професійної міжкультурної діяльності; підвищити ступінь мотивації у студентів до наукового пошуку, здатність відстоювати свою точку зору, вміння вести доказову бесіду, гармонізувати соціально-культурні відносини; збільшити частку індивідуальної самоосвіти з перенесенням акцентів на використання різних способів роботи з інформацією; зробити працю викладача більше як організатора самостійного освітнього процесу.

У підсумку можна сказати, що загальнокультурна компетентність проходить через усе життя випускника будь-якого загальноосвітнього закладу, і її формування є необхідною умовою поліпшення якості освіти, оскільки відображає її сучасні тенденції розвитку і сприятливо позна-

чається на підвищенні конкурентоспроможності наших випускників на ринку праці та під час їх влаштування на роботу. Процес формування ЗК залежить від підготовленості самого викладача, напрацьованого ним дидактичного матеріалу, вміння застосовувати різні педагогічні технології, використання варіативних, у тому числі й комп'ютерних, способів контролю. Це вимагає постійного самовдосконалення, що створює певну напругу і труднощі та представляє професійний інтерес.

На підставі аналізу умов формування загальнокультурної компетентності можна дати такі рекомендації щодо коригування навчально-виховного процесу викладання іноземної (англійської) мови в технічному вищому навчальному закладі: активніше проводити роботу в науково-практичних гуртках, на семінарах і конференціях; ефективніше використовувати можливості інформаційних технологій із розроблення спеціального культурознавчого дидактичного матеріалу; вести підготовку самого викладацького складу для застосування новітніх мультимедійних засобів, сучасних методів інтерактивного навчання для оволодіння загальнокультурними навичками на високому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. Київ : К.І.С. 2004. С. 47–52.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навчальний посібник. Київ : Академія, 2006. 480 с.
3. Карпов А. В. Рефлексивність як психічна властивість і методика її діагностики. *Психологічний журнал*. 2003. Т. 24. № 5. С. 25–33.
4. Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки та діяльності людини. Модульний курс психології. Київ : Міленіум, 2004. 521 с.

REFERENCES

1. Bibik, N. M. (2004). *Kompetentnisnyj pidkhd: refleksyvnyj analiz zastosuvannja*. [Competent approach: a reflexive analysis of application]. Kyiv. Vid-vo K.I.S. pp. 47–52 [in Ukrainian].
2. Volkova N. P. 2006. *Profesi'jno-pedagogi'chna komuni'kaczi'ya* [Professional pedagogy communication]. [Navchal'nij posi'bnik]. Ki'yiv: VCz "Akademi'ya". 480 p. [In Ukrainian].
3. Karpov A. V. 2003. *Refleksivnost' kak psikhicheskoe svojstvo I metodika ee diagnostiki*. [Reflection as a psychological feature and methods of its diagnostic]. V: *Psikhologicheskij zhurnal*. T. 24. # 5. pp.25-33. [In Ukrainian]
4. Semichenko, V. A. (2004). *Problemy motivatsii povedeniya i deyatelnosti cheloveka*. Modulnyy kurs psikhologii. [Problems of motivation of behavior and activity of the person. Modular psychology course]. Kyiv. Izdatel'tvo Millenium. 521 p. [in Ukrainian].